

3

Bronnen

‘Register der Saten en Landen, ... van S. Anthonis gasthuyse, die (na older gewoonte) d’Administrator alleen in syn bewaringe heeft gehad. Voortan (als t behoort) d’andere mede voochden te bringen tot kennisse van dien, hier in ’t Memoriboek gescreven. Item verhuert ... den tyt van vyff jaren geduyrende, wairvan desen jare LXVI het derde is’³⁷

Inleiding

Voor de constructie van de basisgegevens van deze studie zijn de voornaamste bronnen de jaarrekeningen van een aantal gasthuizen en de gegevens van het Historisch GIS Fryslân en de boedelinventarissen van Hennaarderadeel voor de periode 1551-1565. Deze bronnen worden in deze paragraaf beschreven en geanalyseerd. Daarnaast zijn een aantal andere primaire en secundaire bronnen gebruikt bij de analyse van de basisgegevens. Te noemen vallen onder andere een aantal belastingcohierien voor Leeuwarden en Franeker voor de eerste helft van de zestiende eeuw, de Aanbreng van 1511, de Aanbreng van 1540 voor Leeuwarderadeel en Ferwerderadeel, de Beneficiaalboeken uit 1543 en een beperkt aantal boekhoudingen van boerenbedrijven. Deze bronnen zullen worden besproken bij de analyse en interpretatie van de basisgegevens.

De jaarrekeningen van de gasthuizen

Friesland kende in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw, net als andere gebieden in Nederland, nogal wat gast- en weeshuizen.³⁸ Deze gast- en weeshuizen hadden – en hebben – veel land in bezit.³⁹ Dit land was hun voornaamste bron van inkomsten. In tegenstelling tot de Hollandse gasthuizen werden de landerijen van de Friese gast- en weeshuizen na ongeveer 1665 niet afgestoten.⁴⁰ Geen van de archieven van de gasthuizen die ik heb geraadpleegd toont enig teken van systematische desinvesteringen in land na 1665.

De jaarrekeningen van de gast- en weeshuizen zijn een belangrijke bron voor de economische geschiedenis. Ze zijn gebaseerd op de kasboeken, die meestal – de archieven van Popta Gasthuis zijn een uitzondering – verloren zijn gegaan.

³⁷ Oorkonden der geschiedenis van het Sint Anthonij Gasthuis no. 166 (anno 1556).

³⁸ Uitgebreid over de Friese gast-, armen- en weeshuizen: Spaans, *Armenzorg in Friesland*.

³⁹ Zie De Boer en De Jong, *KPKAF 7. Ljouwert*.

⁴⁰ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 263–264.

De kasboeken en de jaarrekeningen werden opgemaakt door een rentmeester, een functie die tussen een boekhouder en een accountant in ligt. Na het opstellen van de jaarrekening werd deze letterlijk afgehoord (voorgelezen en beluisterd door de anderen) door de ‘oldermannen’ of voogden, die samen het bestuur van de gast- en weeshuizen vormden. Daarna – als de rekeningen in orde waren bevonden en de kas was nageteld – verklaarden de oldermannen de jaarrekening voor akkoord en werd de rekening ondertekend. De oldermannen werden, behalve als ze tegelijkertijd bijvoorbeeld rentmeester waren, niet betaald voor hun functie. In het geval van het Sint Anthony Gasthuis in Leeuwarden moesten ze elk jaar zelfs een gift ter hoogte van ongeveer een dagloon van een geschoolde arbeider in de kas van het gasthuis storten. Wel hadden ze het genot van maaltijden, die soms zelfs werden opgeluisterd door de aanwezigheid van een goochelaar. De jaarrekeningen wekken de indruk uitermate betrouwbare overzichten van de inkomsten en de uitgaven van de gasthuizen te zijn.

Los van de boekhoudkundige betrouwbaarheid van de jaarrekeningen staat de soliditeit van de bewindsvoering. Het blijkt dat de gasthuizen op dit gebied niet in een vacuüm opereerden. Hoewel het in principe zelfstandige instellingen waren, vervulden ze een belangrijke publieke rol. Hun charitatieve activiteiten sloten aan op of waren soms zelfs onderdeel van het sociale beleid van de stadsbesturen. Deze besturen probeerden daarom invloed uit te oefenen op de gast- en weeshuizen.⁴¹ In ieder geval hadden ze belang bij een goede solvabiliteit van de gasthuizen. Een mooi voorbeeld daarvan is afkomstig van het Sint Anthony Gasthuis te Bolsward (niet te verwarren met het Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden).⁴² In 1655 bleken er redenen te zijn om de solvabiliteit van het gasthuis ter discussie te stellen. De schulden waren opgelopen tot 20.000 Carolusguldens van 20 stuivers. De magistratuur en de vroedschap van Bolsward grepen in. Er werd een commissie van 6 mannen ingesteld, die tot de conclusie kwam dat de uitgaven van het gasthuis structureel te hoog lagen. Op basis van aanbevelingen van de commissie en gesteund door de stedelijke overheid werd een saneringsplan uitgevoerd. De verplichtingen ten opzichte van de proveniers, de bewoners van het gasthuis, werden geherstructureerd. Een deel van de landen werd zelfs verkocht, opvallend genoeg aan het armenhuis en het weeshuis te Bolsward. Voor deze studie is van belang dat er met nadruk op werd gewezen dat de andere landen van het gasthuis ‘tot meeste voordeel’ moesten worden verhuurd – bij de verhuring was dus duidelijk sprake van een economisch motief. Opmerkelijk is dat de voogden van het gasthuis, het armenhuis en het weeshuis uit dezelfde kring van magistraten voortkwamen als de leden van de commissie. Uit dit geval blijkt dat niet alleen de boekhouding werd gecontro-

⁴¹ Voor een overzicht van het beleid en de verhouding en de conflicten tussen de verschillende soorten gasthuizen en het lokale en zelfs het provinciale bestuur: Spaans, *Armenzorg in Friesland*.

⁴² Het navolgende is ontleend aan Keikes, ‘Sint Anthoon te Bolsward’, 65–66.

leerd maar dat ook het beleid, uiteraard op enige afstand, onder controle stond. Gast-, arm- en weeshuizen waren essentiële onderdelen van het maatschappelijk bestel en het lokale bestuur kon zich crises bij deze onderdelen niet veroorloven. Alleen al het gezichtsverlies dat gepaard ging met ingrepen als bovengenoemd zal een belangrijke impuls zijn geweest het beheer en de administratie zorgvuldig uit te voeren.

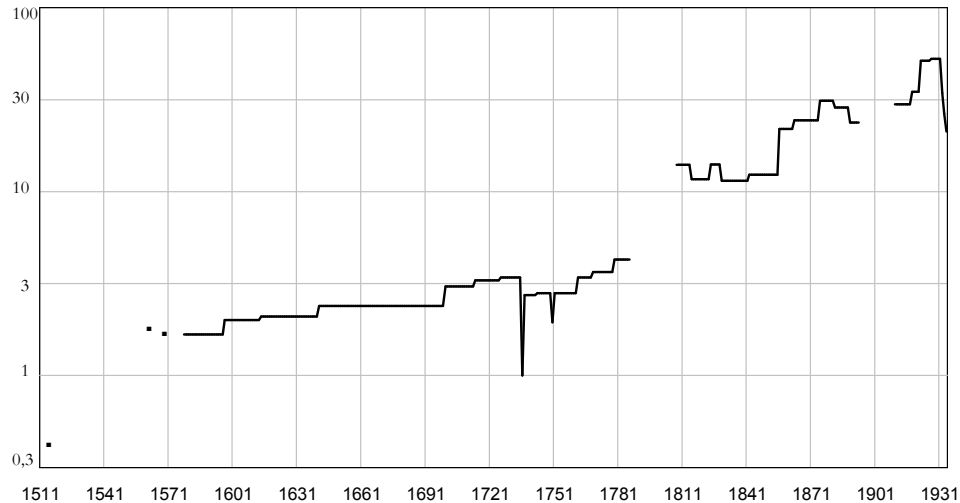
Behalve informatie over prijzen, lonen, investeringen in bedrijfsgebouwen en uitgaven aan weduwen en wezen of aan arme alleenstaande moeders van zuigelingen bevatten de jaarrekeningen uitgebreide gegevens over de pachtprijzen. In het algemeen zijn vanaf enig moment in de zestiende, zeventiende of achttiende eeuw per boerderij per jaar gegevens bekend over de contractuele pacht, de betaalde pacht, de achterstallige pacht, betaalde achterstallige pachten, pachtcontracten, de naam van de pachters en kwijtscheldingen in verband met 'kwade tijden' of bijzondere uitgaven door de boer. Ook zijn er vaak gegevens te vinden over de oppervlakte van de boerderijen en de grondbelasting, het zogeheten floeren, terwijl de archieven van bijvoorbeeld het Boelema Gasthuis prachtige kaarten van de boerderijen bevatten. Ook bevatten de jaarrekeningen veel gegevens over de propijnen, periodieke extra betalingen door de pachters die tot de helft van de pachtwaarde konden oplopen.

Voor een aantal boerderijen geven de archieven de mogelijkheid om de pachtprijs te reconstrueren voor de hele periode van de zestiende tot en met de twintigste eeuw (grafiek 3.1). Grafiek 3.1 is, tot 1720, gebaseerd op de jaarrekeningen en, na 1720, op de contracten. De rekeningen van het Boelema Gasthuis bevatten naast deze gegevens ook nog informatie die het mogelijk maakt de gaten te vullen zowel als zeventiende-eeuwse kaarten van deze boerderij en twintigste-eeuwse beschrijvingen van de landen. Ook is er informatie betreffende de grondbelasting en de dijkomslagen. Al deze gegevens zijn beschikbaar voor een aantal boerderijen. De jaarrekeningen bevatten dus uiterst waardevolle informatie. De opmerkingen van Faber dat de pachtreeksen die op deze jaarrekeningen worden gebaseerd weinig waarde hebben moet dan ook als onjuist worden bestempeld.⁴³ Op zich lijkt het zelfs mogelijk om vanaf 1580 en wellicht ook nog voor enkele steekjaren tussen 1511 en 1580 het totale pachtinkomen van het Friese kleigebied betrouwbaar te kunnen schatten op basis van een steekproef van pachtreeksen van de gasthuizen uit de Friese steden en de belastinggegevens van de Friese overheid, zeker nu middels het Historisch Gis Fryslân voor steekjaren vlakdekkende informatie beschikbaar is over de bedrijfsverkaveling (met name in 1700), de waarde van de landen (1700 en 1821-1830) en het gebruik (1821-1830).⁴⁴

⁴³ Faber, 'Drie eeuwen Friesland'.

⁴⁴ Zie voor 1821-1830 www.hisgis.nl.

Grafiek 3.1 Pachten per pondemaat van Jelkemazathe te Ternaard in guldens, 1511-1934 (logaritmische schaal, y-as getallen absoluut)

Bron: H.C.L., Archief van het Ritske Boelema Gasthuis, inventarisnummers 57-62.

Natuurlijk hebben de jaarrekeningen ook een problematische kant. Niet altijd zijn voor alle jaren rekeningen beschikbaar – voor het Ritske Boelema Gasthuis is de reeks echter compleet vanaf 1580 – en ook is er vaak geen informatie over allerlei lokale heffingen ten behoeve van onderhoud van wegen en vaarten of van pachten en renten die aan mede-eigenaars van het land of mede rechthebbenden moesten worden betaald. In de zestiende eeuw is ook de oppervlakte niet altijd even duidelijk. Er wordt bijvoorbeeld gebruik gemaakt van de ‘koe-gang’, een maat die geen metrische oppervlakte aangaf maar informatie bevatte over het aantal koeien dat op een stuk land kon worden geweid. In zijn algemeenheid zijn de gegevens echter van een excellente kwaliteit. De kwaliteit van de gegevens wordt ten dele veroorzaakt door de stabiliteit van de Friese instituties en de Friese politieke situatie. In de eeuwen na 1580 zullen weinig gebieden van Europa minder revolutionaire omwentelingen en meer vreedzame jaren hebben gekend dan Friesland. Wel duurde het na de omwenteling in 1580 enkele decennia voordat de machtsverhoudingen definitief in het voordeel van de stadhouder waren uitgekristalliseerd, met alle daarbij behorende spanningen. Zelfs hebben in deze periode tot twee keer toe troepen van de stadhouder aan de grens van Friesland gestaan. Tot openlijk geweld kwam het echter nauwelijks. Een deel van de institutionele kaders van de Friese maatschappij kenmerkt zich mede door deze relatieve stabiliteit door een grote mate van continuïteit. Veel van de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuwse gast- en armenhuizen bestaan

nog steeds. Nog steeds is ‘Alde Maye’ – de elfde mei, oftewel de eerste mei volgens de in de zestiende eeuw afgeschafte caesariaanse tijdrekening – een belangrijke betaaldag voor pachten in Friesland. En het duurde tot ongeveer 1850 voordat de Aanbreng van 1511 volledig werd vervangen als grondslag van de grondbelasting. Dit laatste bracht, tot vreugde van historici, met zich mee dat er voor Friesland in de negentiende eeuw uitgebreide concordansen zijn opgesteld voor de gegevens van de kadastrale opnames van 1821–1830 en de Aanbreng van 1511 (gebaseerd op de administratie van 1700)⁴⁵. Het is voor veel percelen en zathen met enig gepuzzel terug te vinden welke kadastrale percelen uit 1830 overeenkomen met de percelen die in 1511 werden opgenomen bij de ‘Aanbreng’.⁴⁶ Waarmee we bij een uniek Fries project komen, het Historisch GIS Fryslân. Dit wordt in de volgende paragraaf besproken.

Historisch GIS Fryslân (I). Kadastrale opnames van omstreeks 1825

In aanvulling op een Friese ‘traditie’ van het in druk uitgeven van de bronnen op het gebied van de grondbelasting zijn door de Fryske Akademy zeer recent een deel van de gegevens van de floreenopname van 1700 en de kadastrale opname van 1830 in een GIS-systeem⁴⁷ gezet (hier verder het Historisch GIS Fryslân genoemd).⁴⁸ Dit maakt het met ‘een druk op de knop’ mogelijk om allerlei berekeningen uit te voeren met betrekking tot bijvoorbeeld de gemiddelde pacht die vroeger jaren hadden geduurd. Dat dit de mogelijkheden voor economisch–historisch onderzoek een enorme impuls geeft staat uiteraard buiten kijf. In deze studie is uitgebreid gebruik gemaakt van de gegevens van het Historisch GIS Fryslân. Toch is daarmee nog slechts een fractie van de mogelijkheden benut. Het Historisch GIS bevat in het bijzonder veel informatie gebaseerd op de kadastrale opmetingen van de jaren twintig van de negentiende eeuw en de floreencohieren van 1700. In eerste instantie is het ontwikkeld om bezitsreconstructies van het grondeigendom te kunnen opstellen. De vraag is in hoeverre deze gegevens geschikt zijn voor het doel waarvoor ze in deze studie gebruikt zijn: het construeren van geografische overzichten van de pachtwaarde van de grond in het kleigebied in 1511 en 1830. Hier zal in het navolgende op worden ingegaan. Eerst wordt aandacht gegeven aan de kadastrale gegevens van 1830, daarna komt de opname van waarde van de landen in 1511 aan bod.

⁴⁵ De gegevens zijn ontleend aan de data zoals die te vinden zijn op www.hisgis.nl. Voor de meeste percelen betreffen deze gegevens het jaar 1700. Voor een deel van de gegevens (de klokslag van Leeuwarden, de nieuw ingedijkte landen langs de Dokkumer Ee en nog een aantal andere gronden – zijn gegevens uit andere jaren gebruikt. De exacte jaren zijn te vinden op www.hisgis.nl.

⁴⁶ De eerste historicus die hier in slaagde en die daarmee in staat was om zathen uit 1511 op de kaart in te tekenen was Obe Postma in zijn *De Friesche kleihoeve*.

⁴⁷ Geografisch Informatie Systeem, een gedigitaliseerde kaart en database. Zie Mol, Noomen en Strating, *Het historisch GIS Friesland*, voor een uitgebreide beschrijving van dit systeem.

⁴⁸ Zie Mol, Noomen en Strating, *Het historisch GIS Friesland*, voor een uitgebreide beschrijving van dit systeem.

Tussen 1821 en 1830 werd, met uitzondering van Limburg, in heel Nederland een kadastrale opmeting van alle landen uitgevoerd.⁴⁹ In Friesland vonden, overigens na een eerste opstart in 1812-1813, de metingen plaats tussen 1821 en 1830.⁵⁰ De landmeters, die niet uit de buurt mochten komen, kregen betaald naar in kaart gebracht perceel en dus niet naar in kaart gebrachte oppervlakte, waardoor de kaarten zeer gedetailleerd zijn geworden. Daarnaast werd gebruik gemaakt van betrouwbare landmeetkundige technieken zoals driehoeksmetingen.⁵¹ Doel van de opname was onder andere informatie te krijgen over de belastbare waarde van de landerijen en bebouwing. Per perceel werd nagegaan waar het exact lag, wie de eigenaar was, wat het beroep van de eigenaar was, welk gebruik van het land werd gemaakt – akkerbouw, weiland, hooiland, ‘lust-tuin’, watermolen etc.– en hoe groot een perceel was.

Daarnaast werd de pachtwaarde bepaald. Dit gebeurde op de volgende manier: eerst werden wat betreft de landbouwgronden een aantal voorbeeldpercelen uitgezocht. Per soort van agrarisch gebruik konden dit meerdere soorten percelen zijn, in kwaliteit variërend van bijvoorbeeld zeer slecht tot zeer goed grasland. Van deze voorbeeldpercelen werd zorgvuldig nagegaan wat in de voorgaande tien jaren de gemiddelde belastbare opbrengst was geweest. Er werd dus niet zozeer naar de fysieke maar naar de geldelijke opbrengst gekeken, wat met zich meebracht dat percelen die ten opzichte van de markt gunstig lagen, hoger ingeschaald werden. De voorbeeldpercelen kregen vervolgens een code – weiland klasse 1, klasse 2 enzovoorts – waarna alle overige landen in de gemeente op basis van de kenmerken van de voorbeeldpercelen in een bepaalde klasse werden ingedeeld. Deze procedure leidde ertoe dat de gemiddelde belastbare waarde van een perceel weiland eerste klasse in bijvoorbeeld Leeuwarderadeel kon afwijken van die van een perceel weiland eerste klasse in Wymbritseradeel. Ook kon, naar gelang de plaatselijke omstandigheden, een bepaald gebruik van het land in de ene gemeente in bijvoorbeeld vier klassen zijn ingedeeld en in een andere in vijf.

Deze verschillen in indeling konden een reële basis hebben: akkerland in Het Bildt was niet hetzelfde als akkerland in Smalingerland. Bij het bepalen van de klassen ging men regelmatig zeer praktisch te werk. Voor Leeuwarden was een van de soorten landgebruik ‘trekwegen’. Deze werden ingedeeld in drie klassen, die blijken samen te vallen met respectievelijk de trekweg naar Dokkum, de trekweg naar Sneek en de trekweg naar Harlingen, waarbij het voor de hedendaagse onderzoeker overigens niet direct duidelijk is waarom de trekweg naar Dokkum een waarde van 14,- per hectare werd toebedeeld en die naar Harlin-

⁴⁹ Voor een uitgebreidere en exactere beschrijving van de totstandkoming van het Kadaster wordt verwezen naar de inleidingen van de serie kadastrale atlanten.

⁵⁰ Zie de paragraaf: ‘2. It tattânkommen fan it Kadaster’ in De Boer en De Jong, *KPKAF 7. Ljouwert*.

⁵¹ Ook bij de herhaalde opmetingen van Het Bildt in de zestiende eeuw werd al van driehoeksmetingen gebruik gemaakt. Zie Cuperus, *Raizen deur de Bildse geskiedenis*, 95–97.

gen een waarde van 10,- per hectare. De tarieven alleen al zeggen veel over de landbouw anno 1830. Zo varieert de waarde van de hooilanden in Leeuwarden van 13,- tot 16,- terwijl de waarde van de weilanden varieerde van 16,- voor klasse 5 tot 66,- voor klasse 1. Ook de bouwlanden deden ten hoogste 66,-, waaruit blijkt dat althans rondom Leeuwarden goed bouwland en goed grasland, net als in 1511, dezelfde waarde had. Het kadaster geeft dus voor ongeveer 1825 voor heel Nederland per perceel betrouwbare informatie over de omvang van percelen, de waarde, het eigendom en het gebruik. Daarmee is het kadaster, door de combinatie van betrouwbaarheid, dekking en compleetheid, de belangrijkste statistiek van de hele negentiende eeuw, die informatie oplevert over de aantallen bedrijven, de hoeveelheid huizen, het gebruik van de landbouwgrond, de eigendomsverhoudingen en de waarde van de grond.

Voor deze studie is vooral het grondgebruik en de waarde van de grond van belang. Aangetoond kan worden dat de kadastrale waarde van de landbouwgronden goed overeenkwam met de pachtwaarde. In 1842 publiceerde Van Tonderen, destijds hoofd van het kadaster, een studie van een bijna maniakale compleetheid over de uitkomsten van de kadastrale opname in Friesland.⁵² Per gemeente in Friesland werden in dit werk niet alleen de uitkomsten van de kadastrale opmeting gegeven, maar ook de zeedijk- en polderlasten, het aantal huizen en bewoners en de aantallen en soort 'fabrieken en trafijken'. Daarnaast wilde hij nog bewijzen dat de kadastrale uitkomsten zowel nauwkeurig als betrouwbaar waren. Voor de periode 1816-1826 vergeleek hij daarom op basis van 9.645 pachtakten de pachtprijs met de kadastrale waarde van de gronden uit de akten. Met uitzondering van Oldeberkoop, waar de kadastrale uitkomsten 11% hoger waren dan de pachtsommen, bleken de verschillen tussen de kadastrale waarde en de pachtwaarde in alle gemeenten 5% of minder te zijn, terwijl voor heel Friesland het kadaster een belastbare waarde aangaf die slechts 1,5% hoger lag dan de pachtwaarde.⁵³ Daarmee nog niet tevreden herhaalde hij dezelfde exercitie met weglating van de twee goedkoopste en de twee duurste jaren tussen 1816 en 1826, wat aanzienlijk grotere verschillen opleverde. Op gezag van Van Tonderen kan dus worden gesteld dat de kadastrale waarde van de percelen een redelijk getrouwe weerspiegeling van de pachtwaarde was, wat betekent dat een geografisch beeld van deze waarde een beeld van de pachtwaarde van de landen omstreeks 1825 geeft.⁵⁴

Al met al geeft het kadaster dus een unieke opname van zowel het gebruik van de ruimte in Nederland anno 1821/1830 als van de bezitsverhoudingen en de waarde van de verschillende percelen. Deze gegevens zijn opgenomen in het Historisch GIS van de Fryske Akademy. In deze monografie zullen we lang niet

⁵² Van Tonderen, *Beschouwing*.

⁵³ *Ibidem*, 86.

⁵⁴ Van Tonderen, *Beschouwing*, 86.

alle binnen het Historisch GIS beschikbare gegevens gebruiken. We zullen ons beperken tot vier verschillende soorten agrarisch gebruik – bouwland, weiland, hooiland, tuinbouw – en tot de geografische verdeling van de waarde van het agrarisch gebruikte land. Bezitsverhoudingen zullen slechts zijdelings aan de orde komen, terwijl de ‘gebouwde eigendommen’ – huizen, boerderijen en dergelijke – helemaal buiten beeld zullen blijven. Middels het Historisch GIS Fryslân is een selectie gemaakt van de gegevens waarbij alle landen die geen bouwland, weiland, hooiland of tuinland waren buiten de selectie zijn gevallen: de witte plekken op de kaart. Daarna zijn van deze overblijvende gegevens kaarten van het agrarische grondgebruik en de waarde van de landen gemaakt. In deze kaart zijn moestuinen bij boerderijen niet en ‘gardeniersland’ (tuinbouwgrond) wel opgenomen.

Historisch GIS Frylân (II). Opname van de floreenbelasting in 1700 en de extrapolatie hiervan naar 1511

In 1511 werd om belastingtechnische redenen de pachtwaarde van de landen in Friesland vastgesteld. De bestaande belasting, de jaartax, werd als onrechtvaardig ervaren. Men wilde een belasting die op een redelijke basis werd geheven. Men koos er voor om de waarde van het land en, in de steden, van het onroerend goed als uitgangspunt te nemen voor een nieuwe belasting. Om dat te kunnen doen moesten uiteraard wel de waarden van de verschillende gronden en gebouwen worden vastgesteld. Er werd expliciet aangegeven dat moest worden nagegaan ‘wat landen of Renthe zij hebben of gebruiken en wat daarvan tot renthen geeven’.⁵⁵ Dit gebeurde per grietenij door de grietmannen, waarbij de ene grietenij nauwkeuriger in beeld werd gebracht dan de andere. Uit de opnamen blijkt duidelijk dat men naar de totale pachtwaarde van het land vroeg. Niet alleen werd de aan de landeigenaar verschuldigde pacht opgenomen of werd, als men eigen grond gebruikte, de pachtwaarde hiervan geschat, ook werden allerlei lasten die op de grond drukten, zoals ‘tien stuivers voor waxbrandt in de kerk’, meegenomen bij het bepalen van deze waarde. Niet alleen zou deze grondbelasting in de zestiende en zeventiende eeuw (tot 1635) met een aandeel in de totale inkomsten van tussen de 70 en 85% verreweg de belangrijkste bron van inkomsten van de centrale Friese overheid zijn.⁵⁶ Ook zou deze belasting zowel het Saksische en het Habsburgse bewind als De Republiek, het Franse Bestuur en de monarchale bewindvoering tot 1848 overleven.

Op basis van de pachtwaarde werd de belastbare waarde van de grond vastgesteld in goudguldens ofwel floreenen van 28 stuivers, waarbij per (onderdeel) van een floreen een nieuwe belasting werd geheven (die overigens niet in plaats van maar bovenop de jaartax zou komen). In Westdongeradeel is voor een gebied

⁵⁵ Postma, ‘Over aanvang en eerste tijd’, 48.

⁵⁶ Trompetter, ‘De invoering van de “generale middelen” 39.

rondom Ternaard de waarde van het land niet bepaald aan de hand van de pacht, maar zijn alle landen, inclusief de buitendijkse landen, in waarde aan elkaar gelijkgesteld. Voor de rest van de gronden is het zeer aannemelijk dat de floerenwaarde de pachtwaarde weergeeft, terwijl de pachtwaarde een beeld geeft van de gebruikswaarde. De opnames voor 1511 zijn voor een groot deel van het kleigebied bewaard gebleven. Problematisch is om enkel op basis van de gegevens uit 1511 de ligging van de percelen te bepalen. Soms worden er enkele geografische aanduidingen gegeven en regelmatig wordt opgegeven wie de naastliggers van een perceel zijn. Meestal is dit echter verre van voldoende om de percelen in kaart te brengen. En zelfs deze informatie is vaak niet aanwezig. Omdat de percelen de basis waren van de grondbelasting werd echter, zolang deze belasting werd geheven, goed bijgehouden wie eigenaar of gebruiker van welk perceel was. In de negentiende eeuw is deze informatie vervolgens middels een concordans gekoppeld aan de kadastrale kaarten, zodat voor een groot deel van de percelen duidelijk is waar ze lagen. Strikt genomen geldt dit echter niet voor de percelen uit 1511, maar voor de percelen die in de negentiende eeuw de grondslag waren voor de grondbelasting en die uiteraard niet altijd overeenkwamen met de percelen van 400 jaar eerder. In het onderstaande wordt nagegaan in hoeverre dat het geval was.

In deze studie is via het Historisch GIS Fryslân gebruik gemaakt van de herziening van de registers van de grondbelasting uit 1700. In 1700 vond een administratieve herschikking van de gegevens van de grondbelasting plaats, waarbij voor heel Friesland een (vrijwel) uniforme administratieve structuur werd ingevoerd en waarbij de registratie werd geactualiseerd. De basis van dit systeem vormden de combinaties pachter/eigenaar. In principe was de pachter van de landen de belastingplichtige en moest hij/zij belasting betalen op basis van de in het algemeen in 1511 vastgestelde floerenwaarde van zijn/haar landen. In de floerenregisters is dan ook een registratie van de gebruikers opgenomen. Per gebruiker is per eigenaar opgenomen van wie er land werd gepacht of, in geval van eigen gebruik, dat de gebruiker zelf de eigenaar was. Elke combinatie gebruiker/eigenaar kreeg vervolgens een floerennummer, waarbij de belastbare waarde van de grond in principe werd bepaald door de floerenwaarde van de grond zoals deze in 1511 was opgenomen. In tegenstelling tot het kadaster van 1830 is niet het perceel maar de combinatie eigenaar/gebruiker de spil van het systeem. In het vervolg zullen we deze combinatie van één of meerdere percelen met dezelfde eigenaar en dezelfde pachter/gebruiker die de kern van de floerenadministratie van 1700 vormen een *floerenperceel* noemen.

Voor de bepaling van de waarde van de grond levert dit een aantal problemen op. In de floerenregistratie staat enkel de floerenwaarde per floerenperceel. Dit kon om een groot aantal kadastrale percelen gaan die ver uiteen konden liggen en in ieder geval een totaal verschillende kwaliteit konden hebben. Wan-

neer men nu de floerenwaarde per floerenperceel gaat berekenen dan is het mogelijk dat een goedkoop perceeltje laag en nat weiland, dat toevallig tot hetzelfde floerenperceel hoort als een groot stuk verderop gelegen en kostbaar nieuwland, rekentechnisch een hoge gemiddelde floerenwaarde per hectare krijgt toegewezen. In het algemeen had men wel een idee van de bijdrage van individuele percelen aan de floerenwaarde van een totaal floerenperceel. Als een bepaald floerenperceel uiteen viel dan werd het totale aantal floeren zorgvuldig opgedeeld over de nieuw ontstane combinaties, waarbij men rekening hield met de waarde van het land. Dit soort gegevens zijn echter zelden overgeleverd, hoewel er in de floerencohieren uiteraard ook veel voorbeelden zijn te vinden waarbij een bepaald floerenbedrag wel op een individueel perceel of in ieder geval een aaneengesloten stuk land betrekking had.

Voor ons doel betekent dit probleem dat de floerenwaarde van de landen op zijn hoogst een tamelijk grofmazig beeld van de waarde van de gronden kan geven. Aan, vergeleken met de directe omgeving, opvallend hoge of lage waarden van individuele (delen van) floerenpercelen kan zonder nadere analyse geen betekenis worden gehecht.⁵⁷ Vaak wordt deze afwijkende waarde veroorzaakt doordat deze percelen tot een niet aaneensluitend floerenperceel behoren. Een ander probleem is dat er na 1511 in het kleigebied land bij gekomen is (Het Bildt laten we even buiten beschouwing). Te denken valt aan een groot aantal bedijkingen langs de kust, maar ook aan het langzamerhand in cultuur brengen van erg lage, natte perceeltjes. Bij de bepaling van de floerenwaarde van deze nieuwe landen hield men voor zover na te gaan rekening met de floerenwaarde van de oude landen. De niet in de opname van 1511 vóórkomende extensief gebruikte buitendijkse landen aan de monding van het Dokkumer Diep hadden in 1700, voor de indijking in 1729, bijvoorbeeld een lage floerenwaarde die duidelijk gebaseerd was op de floerenwaarde van vergelijkbare gronden, terwijl in de in 1540 voor Leeuwarderadeel gemaakte herziening van het Register van Aanbreng zelfs expliciet gesteld wordt dat men landen die in 1511 ten onrechte niet waren aangebracht op hetzelfde bedrag taxeert als de omliggende landen.⁵⁸ Zeker in latere periodes, toen de algemene grondwaarde ten opzichte van 1511 nog veel meer was gestegen dan in 1540, zal men een vergelijkbare procedure hebben gebruikt. Ook blijkt uit dezelfde herziening uit 1540 duidelijk dat landen die nieuw aangebracht werden omdat ze ‘voirtyts weinig of nyet waerdich synt geweest’ (meestal ‘leechland’, drassig laagland) betrekkelijk goedkoop wer-

⁵⁷ Bij een eerste visuele inspectie van de GIS-gegevens viel op dat een aantal op dure terpergrond gelegen percelen een nogal lage waarde hadden. Dit bleken bij nader onderzoek vaak kerkhoven te zijn.

⁵⁸ ‘Van desse boven gescreven porcelen hebben wij deputerden in den aenbreng van anno elven gevonden elcke pondemate taxiert op viertien st. ... Wat desse landen meer zijn, die zijn nyet aengebrocht geweest ende worden daeromme nu aengebracht ende by ons gedeputeerden geordonneert dat men elcke pondemaete voirtan beschieten zal voor viertien st.’ Mol (red.), *Leeuwarderadeels aenbreng*, 147.

den ingeschaald.⁵⁹ Met uitzondering van de nieuw ontgonnen gronden is een voordeel van de floreencohieren boven de kadastrale leggers dat, met uitzondering van een aantal buitendijkse landen en Het Bildt, de originele opname voor vrijwel het hele gebied in hetzelfde jaar is gemaakt.⁶⁰

Samenvattend kunnen we de hypothese opstellen dat de floreencohieren anno 1700 een tamelijk grofmazig beeld geven van de pachtwaarde van (delen van) boerenbedrijven, waarbij dit beeld grotendeels betrekking heeft op de pachtwaarde in 1511. Opsplitsing dan wel het samenvoegen van delen van floreenpercelen heeft dit beeld echter vertroebeld. Aan de andere kant lijkt het erop dat bij de waardebepaling van nieuw cultuurland rekening werd gehouden met de waarde van vergelijkbare oudere gronden, zodat de waarde van gronden die na 1511 in gebruik werden genomen zal overeenkomen met vergelijkbare gronden van voor 1511. Indien deze hypothese althans grotendeels correct is dan biedt het materiaal uit de floreencohieren van 1700 een uniek beeld van de waarde van de grond in een Nederlands gewest aan het begin van de zestiende eeuw, waarbij een vergelijking met de kadastrale gegevens ook nog eens de mogelijkheid geeft veranderingen gedetailleerd in beeld te brengen. Hoewel de bovengenoemde hypothese niet bepaald revolutionair is, is het voor deze studie noodzakelijk hier wat nader op in te gaan.⁶¹ De vraag is namelijk niet of, maar hoe grofmazig het beeld is, en in welke mate op de administratieve juistheid van de gegevens kan worden vertrouwd.

De vraag naar de administratieve kwaliteit van de gegevens is het eenvoudigst te beantwoorden. In ieder geval is duidelijk dat het materiaal de mogelijkheid biedt om, op basis van de negentiende-eeuwse concordansen van de kadastrale opnames en de floreenpercelen in combinatie met ander bronnenmateriaal zoals onder meer de floreenadministratie van 1700, zestiende-eeuwse bezitsverhoudingen te reconstrueren.⁶² En het probleem dat in 1511 in tegenstelling tot in 1700 niet overal met zuivere metingen of zelfs maar dezelfde pondemaat werd gewerkt is – althans voor onze doelstelling! – optisch. Hierna zal nog worden aangetoond dat bij zeer grote delen van de opname van 1511 is uitgegaan van de werkelijke pachtwaarde van de landen. En deze werkelijke pachtwaarde hing uiteraard niet af van de omvang maar van de totale productie en de productiviteit van een perceel of een aantal percelen. Als later bleek dat de omvang groter of kleiner was dan eerst gedacht dan maakte dit voor de productie en de produc-

⁵⁹ Ibidem, 148, 150, 154, 155.

⁶⁰ Schroor, 'Prekadastrale atlas van Fryslân, 1640/1700', 12.

⁶¹ Zie onder meer De Vries, 'De economische ontwikkeling', 143.

⁶² Postma deed dit in 1934 als eerste in zijn *De Friesche kleihoeve* waarin hij de grond van verschillende boerderijen in enkele delen van Friesland in 1511 reconstrueerde. Schroor heeft op basis van deze gegevens in *Prekadastrale atlas van Fryslân. Deel 7. Ljouwert* het geestelijk grondbezit rondom Leeuwarden in 1580 beeld gebracht. Voor een gedigitaliseerde versie van dit soort gegevens het in 2005 op internet beschikbaar gemaakte www.hisgis.nl.

tiviteit uiteraard niets uit.⁶³ Uit methodisch oogpunt kan men zelfs stellen dat de hedendaagse historicus dankbaar moet zijn dat bij de floreenadministratie de bedragen meestal niet maar de oppervlaktes wel zijn aangepast, zodat we op basis van de opgaven van de oppervlaktes van 1700 een zuiverder maatstaf van de floreenwaarde per oppervlakte kunnen berekenen dan op basis van de gegevens van 1511 mogelijk is.

Dat de floreenwaarde door de eeuwen heen grotendeels ongewijzigd is doorgegeven is duidelijk aan te tonen. We zullen ons daarbij op drie sets van gegevens baseren. De eerste is de al genoemde herijking van de gegevens van Leeuwarderadeel voor 1540. De tweede is een door D.J. van der Meer gemaakt overzicht van (onder andere) de bezitsgeschiedenis van alle stemhebbende zathen van Hennaarderadeel.⁶⁴ Met als voornaamste ijkpunten het kadaster van 1830, de opname van 1700 en de Aenbrengh van 1511 heeft Van der Meer op basis van een groot aantal andere bronnen de bezitsgegevens van de stemhebbende zathen zo goed mogelijk in beeld gebracht, waarbij het niet alleen om het bezit van de grond ging maar ook om het bezit van op een bepaald bedrijf liggende ‘renten’. Deze gegevens zijn van grote waarde om de bovengenoemde vragen te beantwoorden. De derde gegevensverzameling is de Kadastrale Atlas van Leeuwarden, die niet alleen kadastrale gegevens bevat maar ook gegevens uit onder andere 1700. Uit de gegevens wordt duidelijk dat de floreenwaarde van de verreweg de meeste gronden een grote tot zeer grote mate van continuïteit kende.

In de eerste gegevensverzameling, ‘Leuwarderadeels Aenbrengh gemaect in het jaar 1540’ wordt continu teruggegrepen op de gegevens uit 1511, waarbij blijkt dat onduidelijke of tegenstrijdige gegevens werden gecontroleerd. Voor zover veranderingen in bezits- of gebruiksverhoudingen noopten tot een verdeling of samenvoeging van bepaalde landen werd de totale floreenwaarde zorgvuldig constant gehouden, tenzij er sprake was van vermindering van land (bijvoorbeeld door de aanleg van een weg of door afslag van grond) of juist van toename van land door ontginning van woeste grond. Verandering van bestemming – tussen 1511 en 1540 werd in heel Leeuwarderadeel, waar toch al niet al te veel akkerland was, nogal wat akkerland in grasland omgezet – leidde niet tot aanpassing van het floreenbedrag. Ook een gunstiger ligging van een perceel, bijvoorbeeld doordat er een nieuwe weg was aangelegd, deed de floreenwaarde van het land niet toenemen. Bij de bepaling van de floreenwaarde van nieuw ontgonnen gronden of bij nieuw aangebrachte gronden werd rekening gehouden met de floreenwaarde van vergelijkbare landen. De 9 pondematen ‘over

⁶³ In de ‘Oorkonden’ van het Sint Anthony Gasthuis is bij no. 163 een opmeting uit 1553 van de landen van het gasthuis door Jacob Heeres te vinden. Uit de tekst blijkt dat dit de eerste zuivere opmeting van de oppervlakte van de zathes is. Hoewel de gronden van Het Bildt eerder al wel zorgvuldig opgemeten waren liepen de gasthuizen enkele decennia achter bij de Hollandse gasthuizen: Kuys en Schoenmakers, *Landpachten in Holland*, 16.

⁶⁴ Van der Meer, *Boerderijenboek*.

Lutteke deel' (ten oosten van Leeuwarden) waarvan Jan Peterszoon in 1540 niet wist of ze in 1511 ook waren aangebracht, werden bijvoorbeeld op 2 florenen gewaardeerd, wat aardig overeenkomt met de 2 florenen die voor de 11 'over tDeel' liggende pondematen van Hille Jacops weduwe waren bepaald. Overigens beweerde Hille Jacops weduwe dat deze gronden in Tietjerksteradeel waren aangebracht, wat echter 'contrarie bevonden is, want wy den aenbrengh van dat dorp Tyettercka doergesocht hebben, ende daer nyet gevonden worden'.⁶⁵ Waaruit blijkt dat de herijking van 1540 met enige zorgvuldigheid gebeurd is.

Dat deze zorgvuldigheid niet altijd tot de door ieder gewenste uitkomst leidde, blijkt uit het resultaat van een opmeting van bepaalde landen die eerst voor 66,5 pondematen in de aanslag stonden, maar die volgens Juw Feyckesoon 'zoe voele nyet solde moegen bedragen noch soe groet nyet syn'. De verantwoordelijke voor de opname van de gegevens besloot vervolgens 'hem zijn electie hebben gegeven off hij die landen wil laeten meeten en nae derzelve metinge sich toe vreden stellen, ofte sich laeten benoegen soe boven aengebrought ende taxiert is'. Juw wilde laten meten, maar de resultaten pakten verrassend uit: '... ende ... die voors. Grootichheit van pondemaeten ...bedraecht tsoeventich pondemaeten'. Zodat Juw, contrarie tot de normale procedure in het geval van een afwijkende meting, extra moest betalen in plaats van minder, en wel 'een floireen voir die pondematen die over loopen', wat weer mooi spoot met onze eerdere opgaven.⁶⁶ Het gaat hier over landen in de onbewoonde moerassige streek ten oosten van Leeuwarden, die rond 1511 vermoedelijk grotendeels extensief gebruikt werd en die in de daarop volgende decennia meer in cultuur gebracht was. Het onontgonnen karakter van de streek verklaart de onduidelijkheid en incompleetheid van de opgaven in dit gebied. Maar ook in de kleigebieden benoorden en bezuiden Leeuwarden werd, voorzover er nieuwe gronden werden aangebracht, bij de waardebepaling van de grond telkens weer rekening gehouden met de floreenwaarden van vergelijkbare gronden. Tussen 1511 en 1540 zijn wel enkele extra percelen onder de floreenbelasting gebracht maar is de floreenwaarde van de oude percelen – met uitzondering van die van de zijn hand overspelende Juw Feyckesoon – zorgvuldig gelijk gehouden.

Ook tussen 1700 en 1850 is sprake van een zeer grote mate van continuïteit in de floreencohieren, zoals in een oogopslag blijkt uit de lijsten in de *Kadastrale en Prekadastrale Atlas van Fryslân*.⁶⁷ Maar uiteraard bewijst continuïteit vóór 1540 en tussen 1700 en 1850 niet dat er tussen 1540 en 1700 in Friesland geen veranderingen zijn opgetreden. Op basis van de gegevens van *Leeuwarderadeels Aenbrengh*, de reconstructie van het geestelijk grondbezit in 1580 in de *Prekadastrale Atlas* voor Leeuwarden en de floreengegevens valt echter voor een aantal percelen na

⁶⁵ Mol (red.), *Leeuwarderadeels aenbrengh*, 43.

⁶⁶ Ibidem, 46.

⁶⁷ De Boer en De Jong, *KPKAF* 7, 36–55.

te gaan welke floerenwaarde ze in 1700 hadden en welke ze in 1540 (en dus ook in 1511) bezaten. Omdat geografische aanduidingen voor veel van de buurtschappen van Leeuwarden uitermate summier zijn en gegevens over naastliggers vrijwel totaal ontbreken, is het niet eenvoudig na te gaan waar bepaalde percelen in 1540 lagen. Vergelijking van de gegevens van 1540 met de door Schrooter in kaart gebrachte ligging van het geestelijk grondbezit in 1580 is het voor Bilgaard en Taniaburen (het gebied dat ruwweg direct benoorden Leeuwarden ligt), waarvoor iets meer geografische aanduidingen bekend zijn, maakt dit voor een deel van de grond wel mogelijk.

Voor de percelen waarvoor de ligging kon worden bepaald blijkt een vrijwel volstrekte continuïteit van de gegevens. Zo blijken de ongeveer 300 pondematen die in 1511 in bezit van het Sint Anna Convent waren en die toen een floerenwaarde van 75 goudguldens hadden overeen te komen met de percelen 173 tot en met 176 van het floereencohier van 1700. Weliswaar hadden deze nummers samen een floerenwaarde van 80 goudguldens van 28 stuiver, dus 5 goudgulden meer dan in 1511, maar dat komt vermoedelijk doordat een klein stukje land met een huis er op dat in 1580 van de Witte Nonnen was en dat in 1540 5 goudgulden deed bij perceel 175 is gevoegd. Zelfs het land ‘daer een deel thien pondematen een floeren toe huyr golde bij hondert pondematen’ is te identificeren als perceel 175 uit het floereencohier van 1700, dat 106 pondematen groot was en fl.10,50 deed.⁶⁸ Een vergelijkbare stabiliteit blijkt uit de andere te reconstrueren percelen.⁶⁹

Uiteraard kan behalve naar de individuele floerenpercelen ook naar grotere eenheden worden gekeken. In tabel 3.1 zijn voor een aantal buurtschappen rondom Leeuwarden de totalen van respectievelijk 1511 en 1540 vergeleken met die in 1700. Deze waarden hoeven niet exact overeen te komen. Ten eerste waren er een aantal floerenpercelen die verspreid waren over meerdere buurtschappen. Het ene stuk lag bijvoorbeeld in Bilgaard, een ander stuk aan de andere kant van de Dokkumer Ee in Cammingaburen. Het hele perceel werd dan voor de floerenheffing soms in één van deze buurtschappen aangeslagen, zodat de totaalbedragen geen zuivere afspiegeling van de floerenwaarde van de grond in een buurtschap bieden. Splitsing of juist samenvoeging van eigendom dan wel van gebruik van een floerenperceel dat in meerdere buurtschappen lag kan er toe geleid hebben dat de totaalbedragen veranderden. Daarnaast waren er een aantal percelen die in 1511 en wellicht ook in 1540 niet waren aangegeven en in 1700

⁶⁸ Mol (red.), *Leeuwarderadeels aenbrengh*, 33.

⁶⁹ De landen gebruikt door ‘Marthen Peterszoon bij de Middelwech bij Fiswert’ (Mol (red.), *Leeuwarderadeels aenbrengh*, 31–32) kunnen worden geïdentificeerd als de percelen 152–156 uit het floereencohier van 1700; de floerenwaarde bedroeg in beide jaren fl. 33,25; de oppervlakte werd in 1540 op 63 en in 1700 op 78 pondematen geschat. De landen die in 1540 door Gerbrand Rijnerszoon werden gebruikt komen overeen met het floereencohier anno 1700 no. 214. In beide jaren was de oppervlakte 48 pondematen, de floerenwaarde bedroeg in 1540 17,25 en in 1700 17,50.

wel, terwijl er aan de ene kant ook onland in gebruik genomen is en aan de andere kant een deel van de landen is gebruikt voor de aanleg van wegen of vaarten. Ondanks deze mitsen en maren moet er toch een grote mate van overeenstemming verwacht worden. In het onderhavige gebied waren de ontginningen beperkt, evenals de aanleg van nieuwe infrastructurele voorzieningen.⁷⁰ De consequenties van het splitsen en bijeenvoegen van floerenpercelen zijn moeilijker in beeld te brengen zodat daar momenteel geen uitspraak over kan worden gedaan.

Tabel 3.1 Floerenwaarde in 1511(1540) en 1700 van de landen gelegen in Bilgaard, Taniaburen en Het Nijland

	Taniaburen en het Nijland, goudgulden van 28 stuivers	
	Nijland	Bilgaard en Taniaburen
Floerenwaarde 1511 (1540)	> 700,00	471,52
Floerenwaarde 1700	763,50	492,09

Bronnen: *Leeuwarderadeels Aenbrengh* 22-32; *Prekadastrale Atlas* 19, 42-44.

Gesteld kan worden dat althans voor deze gebieden sprake is van een zeer bescheiden verandering.

Dezelfde grote mate van continuïteit die voor de gebieden en percelen rondom Leeuwarden kan worden vastgesteld is ook aanwezig in Hennaarderaardeel. Op basis van het werk van Van der Meer kan voor een groot deel van de stemhebbende zathen in deze grietenij de bezitsgeschiedenis worden nagegaan.⁷¹ Uiteraard waren er een groot aantal waar tussen 1511 en 1700 de oppervlakte van wijzigde, en daarmee ook de floerenwaarde. Desondanks waren er vele tientallen stemhebbende zathes waarvan de floerenwaarde in 1698 *exact* gelijk was aan de floerenwaarde in 1511. En verschillen die er waren kunnen in de meeste gevallen worden verklaard door splitsing of samenvoeging van landen.

Wel blijkt uit de gegevens dat de bezitsverhoudingen van deze bedrijven vaak nogal complex waren. Soms bezaten verschillende eigenaren verschillende percelen, in andere gevallen was er sprake van gedeeld bezit van de totale zathe. Daarbij waren de bedrijven regelmatig belast met renten, vaste lasten die aan personen of aan bijvoorbeeld de pastoor moesten worden betaald. Deze renten moesten soms door de eigenaar worden opgebracht, die daarmee dus een deel van de

⁷⁰ Uit het feit dat in 1540 de gronden van de Jacobijnen in Cammingaburen werden aangeslagen en niet in Bilgaard kan worden opgemaakt dat Bilgaard werd gezien als het land benoorden de 'Middenwegh bij Fiswerd', de huidige Spanjaardslaan. Bezuiden deze middenweg zorgde de aanleg van de stadswallen wel voor grote infrastructurele veranderingen. Ook de groei van buitenpoortige bedrijvigheid aan de zuidkant van de Olde Galileën zorgde na 1511 voor infrastructurele verandering. Deze veranderingen werden buiten Bilgaard en Taniaburen aangeslagen. Een compleet overzicht van de zeer grote oppervlakte aan kloosterlanden is te vinden op www.hisgis.nl.

⁷¹ Van der Meer, *Boerderijenboek*.

pacht af stond, en soms door de gebruiker.⁷² Daarnaast waren sommige landen beklemd onder het bedrijf zodat een nieuwe eigenaar ze alleen aan de gebruiker van de zathe kon verhuren (ik heb de indruk dat anders dan later in Groningen de landen niet onder het huis maar onder het abstractere begrip ‘de zathe’ waren beklemd, daarnaast werd de term meestal niet formeel juridisch gebruikt.). Sommige andere landen waren belast met het ‘quotidiële’ (dagelijkse) onderhoud van de boerderij. Ook kenden bijna alle landen of zathen verplichtingen met betrekking tot het onderhoud van sluizen (zijlen), bruggen (tillen) en vergelijkbare infrastructurele werken. De vraag naar de administratieve kwaliteit van de registers kan samenvattend positief worden beantwoord. Alles wijst er op dat de gegevens zorgvuldig werden bijgehouden en in de loop van de tijd zelfs werden verbeterd, waarbij er alle reden is om er van uit te gaan dat de opgaven tussen 1511 en 1700 in die zin continu zijn dat de floreenwaarde van de landen in 1700 gelijk is aan of, voor zover het nieuw ontgonnen landen zijn, consistent is met de waardes in 1511.

De vraag naar de aard van de opgenomen gegevens blijft over. We kunnen er van uitgaan dat er een grote administratieve overeenkomst is tussen de gegevens uit 1511 en die uit 1700. Maar wat geven deze gegevens weer? Om dit probleem op te kunnen lossen moeten we de algemene vraag in twee delen splitsen:

1. Wat is in 1511 gemeten: grove schattingen van de economische waarde van het land, schattingen van de pachtwaarde of de daadwerkelijk betaalde pacht?
2. Geven de verschillen in de gegevens uit 1511 verschillen in economische waarde aan of hadden eventuele verschillen tussen percelen een andere oorzaak?

De eerste van deze twee subvragen is het eenvoudigste te beantwoorden. Uit bijvoorbeeld de gegevens van Hennaarderadeel blijkt telkens weer dat men de totale pacht, inclusief allerlei lasten die op het land lagen ten behoeve van bijvoorbeeld de kerk, opnam als basis voor de bepaling van de floreenwaarde. Eventuele leveringen in natura, die vooral bij boeren die kloostergoederen huurden voorkwamen, werden omgerekend in geld. Wanneer men (meestal: ook) eigen grond in gebruik had, dan werd hier vermoedelijk op basis van de pachtwaarde van verpachtte gronden in de buurt een schatting van de pachtwaarde van gemaakt. Ook bij de gegevens voor Leeuwarderadeel blijkt dat uitgegaan werd van de betaalde pacht, hoewel het opvalt dat de waarde van het nieuwland van Goutum en Baarderadeel wel erg vaak 14 stuivers per pondmaat bedraagt. Desondanks is er op basis van de gegevens van Leeuwarderadeel en Hennaarderadeel geen reden om de hypothese dat de gegevens de pachtwaarde

⁷² Deze vaste renten moeten begrepen worden als de rente (niet de aflossing) van verhypothekiseerd land of onroerend goed. Anders dan met hypotheek waren deze renten echter niet op de persoon maar op het land gevestigd, wie het land kocht moest de renten overnemen. Vandaar dat in de renten vaak zorgvuldig wordt aangegeven op welk stuk land het betrekking had. Zie hiervoor ook de gegevens zoals die naar voren komen in Van der Meer, *Boerderijenboek*.

van de landen weergeven aan de kant te schuiven. Deze pachtwaarde was, volgens de opgaven van 1511, inclusief bijvoorbeeld de ‘10 stuivers voor waxbrand in de kerk’ die zo nu en dan betaald moest worden en allerlei vaste renten waarmee eigenaars hun eigendom soms bezwaard hadden. Verplichtingen op het gebied van de lokale waterstaat en infrastructuur vielen er echter buiten.

Er moeten uitzonderingen worden gemaakt. De eerste betreft de landen tussen Workum en Hindelopen waar in de floreenopgaven met een soort rekenpondematen van fl. 0,50 wordt gerekend. Omdat het werkelijke aantal pondematen van een floreenperceel in dit geval niet altijd even duidelijk is, is voor dit gebied de floreenwaarde per oppervlakte een minder zinvolle variabele.⁷³ Het is grotendeels buiten deze studie gelaten. Daarnaast zijn in de loop van de jaren soms aanzienlijke hoeveelheden grond om verschillende redenen vrijgesteld van de floreen. Omdat men in de administratie echter met de brutogegevens bleef werken en de originele floreenwaarde van deze landen bleef noteren, heeft dit geen invloed op de opname. Tenslotte blijkt dat in een gedeelte van Westdongeradeel elke pondemaat dezelfde waarde toegekend heeft gekregen. Een bijzonder geval is Het Bildt, dat pas in 1579 floreenplichtig werd. Dit gebied blijft wat betreft dit onderdeel van deze studie echter buiten het verhaal.⁷⁴

Voorlopig zijn we uitgekomen bij de hypothese dat de floreengegevens in 1700 de pachtwaarde van de landen in 1511 weergegeven. Theoretisch is de pacht een vergoeding voor het gebruik van het land waarbij zowel de kwaliteit van het land als marktkrachten en de invloed van de overheid (grondbelasting!) de hoogte van de pacht bepalen. De vraag is wat de pachtwaarde in 1511 aangaf. Een eerste indruk hiervan kunnen we krijgen uit de gegevens uit *Leuwarderadeels Aenbreng*, een herziening uit 1540 van de gegevens uit 1511.⁷⁵ In tabel 3.2 zijn voor individuele percelen land uit deze aanbreng waarvoor duidelijk was wat voor land het was de gemiddelde floreenwaardes uitgerekend. Voordat we op deze gegevens kunnen ingaan moet eerst de categorisering van het land kort worden besproken. In totaal werden er in *Leuwarderadeels Aenbreng* negen soorten land onderscheiden: fenland oftewel weiland waar de koeien in de zomer graasden, miedland oftewel hooiland met, afhankelijk van de kwaliteit, eventueel nog voor- of nabegrazing, zaadland oftewel akkerland, leechland en woldmiet ofwel drassig grasland, het hofland direct rondom de boerderij en verder nog rietland, dat moet worden onderscheiden van de niet in gebruik zijnde onlanden.⁷⁶

⁷³ Postma, *De Friesche kleihoeve*, 24.

⁷⁴ Postma, ‘Over aanvang en eerste tijd’, 24; *Tegenwoordige staat III*, 447–465.

⁷⁵ Mol (red.), *Leuwarderadeels Aenbreng*.

⁷⁶ ‘Leechland’ was laag en drassig grasland dat zeker in natte zomers nauwelijks gebruikt kon worden. De term wordt soms gebruikt voor land dat in cultuur was en soms ook voor land dat niet in cultuur was. Woldmiet blijkt in cultuur te zijn geweest, ik vermoed dat het hier om veengrond ging terwijl leechland zowel klei als veengrond kon aanduiden.

Tabel 3.2 Floreenwaarde per pondemaat van fennen, mieden, saetland en leechland/woldmiet in Leeuwarderadeel, 1540. Aangegeven in carolusguldens van 20 stuivers

	Fennen	Saetland	Mieden	Leechlant/ woldmiet
Hijum, Finkum	(0,45)	0,42	0,43	0,17
Stiens	0,42	0,48	0,43	
Miedum	0,52	0,52		0,20
Leckum	0,57	0,37		
Cornjum, Britsum	(0,38)	0,54	(0,49)	0,18
Bilgaard/Taniaburen	0,68	0,46	0,43	
Kammingaburen	0,60		0,49	0,25
Huizum	(0,43)	0,45	(0,47)	0,14
Goutum	0,51	0,49	0,53	0,23
Hempens, Teerns				0,18
Wirdum	0,48	0,47		0,21
Gemiddelde	0,50	0,47	0,47	0,20

Technische Toelichting: A. Uitgegaan is van de aanduidingen in *Leeuwarderadeels Aenbrengh* met uitzondering van een aantal landen in Kammingaburen en Miedum, waar prijsverschillen in combinatie met informatie die een globale ligging aangaf het mogelijk maakte onderscheid te maken tussen veengras en kleigras. B. Gegevens tussen haakjes geven aan dat het minder dan 25 pondemaat betreft (een kleine 10 hectare); deze grens is arbitrair. C. Uit het afwezig zijn van bepaalde soorten land in bepaalde buurtschappen in de tabel kan niet de conclusie worden verbonden dat deze buurtschap bijvoorbeeld geen bouwland kende. Het betekent alleen dat er geen afzonderlijke floreenpercelen bouwland waren. D. Het Leeuwarder Nijland zit er helaas niet bij omdat hier zo goed als geen gegevens met betrekking tot het landgebruik voor zijn. Het gemiddelde floreen voor het Nijland bedroeg het zeer hoge fl. 0,64 per pondemaat. Uit de gegevens uit 1700 blijkt dat met name de graslanden direct bezuiden en ten zuidwesten van Leeuwarden zeer hoog werden aangeslagen in de floreenbelasting, met bedragen tot fl. 1,00 per pondemaat.

Bron: Mol, *Leeuwarderadeels Aenbrengh gemaect int jaer 1540*.

Daarnaast wordt nog gesproken over zeer hoog geprijsd dijkstalland. Dit is land dat aan de dijk ligt, waarbij het niet enkel om het talud van de dijk gaat maar ook, bij ingedijkte landen, om het betrekkelijk hoge land dat voor de indijking aan de zeezijde van een dijk tegen de dijk aan was opgeslibd. In de tabel zijn de onlanden en de rietlanden niet meegenomen; over de rietlanden volgt bij de analyse van de gegevens nog informatie. De buurtschappen zijn in eerste instantie van noord naar zuid en in tweede instantie van west naar oost gerangschikt.⁷⁷

⁷⁷ In de gegevens van D.J. van der Meer (*Van der Meer, Boerderijenboek*) komen we nog 'terpland' tegen, dat zowel bouw- als grasland kan zijn en wordt ook gesproken over 'merland'. Dit laatste betreft vermoedelijk niet

Voor de interpretatie van de tabel moet kort worden ingegaan op het landbouwbedrijf anno 1511/1540. Belangrijk is het onderscheid tussen fenland en miedland, dat in de Aanbreng universeel is maar dat in de kadastrale opname van 1830 en ook in de *Tegenwoordige staat van Friesland* van 1780 geen of nauwelijks een rol meer speelt. Hoewel onze directe informatie uitermate gering is, weten we wel dat anno 1511 een veeboerderij de beschikking over fen- en miedland moest hebben, waarbij de fennen in het algemeen in de buurt van de boerderij en op de wat hogere gronden lagen en dienden tot zomerweide, terwijl de mieden zich ook en vaak op grotere afstand van de bedrijfsgebouwen bevonden, lager gelegen waren en vooral hooi opleverden. Praktisch gezien betekent dit dat 'mied' en 'fen' moet worden begrepen als onderdelen van een groter bedrijf. Daarbij gaat het soms over losse percelen die het ene jaar door de een en het andere jaar door de ander worden gepacht, maar vaker om afzonderlijke floreenpercelen of delen daarvan die min of meer vast bij een bepaald bedrijf hoorden. Bij de al eerder genoemde omzetting van akker- in grasland ging het niet uitsluitend maar wel in overgrote meerderheid om omzetting in fenland, wat samenhang met de ligging van de akkers op de hogere gedeeltes in de buurt van de bedrijfsgebouwen.

Kijken we naar de cijfers dan blijkt dat er nauwelijks systematische verschillen in waarde tussen mied-, fen- en bouwland waren terwijl er wel een groot verschil is tussen de leechlanden en de andere soorten land. De betrekkelijk lage waarde van de fennen en mieden in Lekkum wordt waarschijnlijk veroorzaakt doordat daar ook een aantal niet als zodanig gespecificeerde percelen leechland bij zitten. Weliswaar zijn bij de fennen een aantal gemiddeldes hoog, maar dit wordt veroorzaakt doordat deze dicht bij Leeuwarden lagen. De landen op het Leeuwarder Nieuwland waren ook erg hoog in floreenwaarde maar helaas laat de bron het niet toe dit uit te splitsen naar soort grond. De eerste conclusie die we op basis van deze gegevens kunnen trekken is dat de economische waarde van de grond er bij de floreenopname in 1511 toe deed: slechte gronden waren beduidend goedkoper dan goede gronden en fenlanden in de buurt van Leeuwarden waren hoger in prijs dan gronden elders. Hoewel het geen verrassing is als gronden rondom een stad hoog in prijs zijn, is het toch opvallend dat dit bij een stadje als Leeuwarden in 1511 al geconstateerd kan worden. Dat de hoge prijzen vooral fenlanden in de buurt van de stad betroffen geeft aan dat deze hoge prijzen vermoedelijk en in combinatie met de kwaliteit van het land veroorzaakt werden door stedelingen die geen ruimte hadden voor opslag van een

alleen zeer drassig laagland maar (ook) *ingepolderd* voormalig zeer drassig laagland. Daarnaast is aan de kust uiteraard nog sprake van buiten- en binnendijkse landen. Vergelijk ook de *Tegenwoordige staat III*, 295, over het Zuidermeer in Hemelum Oldefeld: 'De landen, die binnen de meerdyk liggen, bedragen, also eenige oude laage landen daar mede in besloten zyn ... omtrent ... 500 pondemaaten ... waarvan 428,75 zuiver meerland zyn'.

grote hoeveelheid wintervoeding en dus geen behoefte hadden aan mied (=hooi)landen. Het kon hier gaan om zelfverzorging met bijvoorbeeld vette ossen maar ook om koemelkers die een rol hadden bij de stedelijke melkverzorging. Daarnaast werden ook door de gasthuizen runderen vetgeweid op de eigen gronden. Gecorrigeerd voor de afstand tot de stad lijken de verschillen tussen akkerland en de verschillende soorten grasland op goede grond erg klein te zijn geweest. De slechte landen waren wel goedkoop. Voorlopig blijft de hypothese dat de floerenwaarde van de landen een correlatie had met de economische waarde van het land in 1511 en dat de opnames van 1700 direct terug te koppelen zijn naar de opnames in 1511 dus intact.

De boedelinventarissen van Hennaarderadeel, 1551-1565

Een bekende bron voor onder andere de landbouwgeschiedenis zijn boedelinventarissen. Deze lijsten van bezittingen en schulden werden met name als er minderjarige kinderen achterbleven opgemaakt na het overlijden, om daarmee de waarde van de erfenis te kunnen bepalen.⁷⁸ De Friese archieven bevatten met de weesboeken van Hennaarderadeel en Leeuwarderadeel al voor de zestiende eeuw een groot aantal inventarissen van boerenhuishoudingen, een voor Nederland unieke situatie. Deze inventarissen zijn intensief gebruikt om inzicht in de Friese landbouwgeschiedenis te krijgen. Postma als De Vries baseren hun inzichten voor een groot deel op deze inventarissen.⁷⁹ Het beeld dat Postma schetst is breed, enigermate toegespitst op de techniek van het landbouwbedrijf en inzichtelijk en coherent—nog steeds is zijn *De Fryske boerkerij en it boerelibben yn 'e 16^e en 17^e ieu* de beste korte introductie voor de Friese landbouw in de zestiende en zeventiende eeuw. Tegelijkertijd is het chronologisch weinig exact. Er wordt eerder in eeuwen dan in decennia geredeneerd. Voor De Vries kan in zekere zin het tegenovergestelde worden gezegd. De kwantitatieve precisie bij De Vries is groter, de breedheid is echter wat minder. De kwantitatieve precisie vult het beeld van Postma echter aan. Ook Van der Meer heeft zich bij het reconstrueren van bezits- en familieverhoudingen en het inventariseren van bronnen daarvoor voor een deel op deze inventarissen gebaseerd; de techniek van het landbouwbedrijf valt, hoewel er sporadisch enkele gegevens naar voren worden gebracht, echter buiten de doelstelling van zijn studie.⁸⁰

⁷⁸ Uitgebreider hierover Hallema, 'Inventarissen' 60–62.

⁷⁹ Spahr van der Hoek en Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*. Met de Aanbreng van 1511 zijn de boedelinventarissen de belangrijkste bron voor de beschrijving van de Friese landbouw in de zestiende en zeventiende eeuw. Zie ook Postma, 'Over het Friese boerenhuis' en Postma, 'De Fryske boerkerij'. In De Vries, *The Dutch rural economy*, wordt de bron onder andere gebruikt om de samenstelling van de veestapel te analyseren, terwijl in De Vries, 'Peasant demand patterns', inventarisgegevens worden gebruikt om een indeling in rijke en arme huishoudens te maken en de ontwikkeling van de materiële cultuur in beeld te brengen. Opmerkelijk genoeg noemt De Vries in 'Peasant demand patterns' Postma niet als voorganger, terwijl De Vries volgens de literatuurlijst in *The Dutch Rural economy* wel met het werk van Postma op de hoogte is.

⁸⁰ Van der Meer, *Boerderijenboek*.

Hoewel het bronnenmateriaal uitgebreid en diepgaand is gebruikt zijn de mogelijkheden ervan allerm minst uitgeput. In het kader van deze studie zijn de inventarissen vooral gebruikt om inzicht in de situatie aan het begin van onze periode te verkrijgen.⁸¹ De analyse is daarom beperkt tot de oudste inventarissen, die van Hennaarderadeel voor de periode 1551-1565. Er zijn, een beperking ten opzichte van het werk van Postma en De Vries, dus geen historische ontwikkelingen mee in beeld gebracht of regionale vergelijkingen gemaakt; wel is uiteraard van de resultaten van Postma en De Vries gebruik gemaakt. De analyse is op een groter aantal boedels gebaseerd dan de studies van De Vries en Postma.⁸² Daarnaast is de analyse op een veel groter aantal artikelen gebaseerd dan de 41 door De Vries bestudeerde goederen. Belangrijke verschillen zijn het opnemen van watermolens, de mesthoop en de 'cling', de bewerkte en te drogen gelegde mest die tot mestturven werd verwerkt.⁸³ Ook zijn enkele andere vragen aan het materiaal gesteld dan door Postma en De Vries is gebeurd. De brieven die in enkele boedels zijn genoteerd maken het bijvoorbeeld mogelijk het gebruik van krediet door de boeren enigermate in beeld te brengen, terwijl enkele boedels het mogelijk maken de zeer schaarse informatie over landbouwlonen in de zestiende eeuw aan te vullen. De resultaten van de analyse zullen, waar dat te pas komt, op verschillende plekken naar voren komen. De inventarissen zijn een historische goudmijn maar hebben ook een aantal problematische kanten. De allereerste inventarissen die bekend zijn stammen uit Leeuwarderadeel en zijn al van voor 1550.⁸⁴ Deze inventarissen – waarvan een deel al door Postma gezien moet zijn – zijn echter verspreid over allerlei verschillende archiefstukken en het kleine aantal maakt het moeilijk om een representatief beeld van de landbouw te schetsen. Ook de inventarissen van na 1551 van Hennaarderadeel zijn geen aselechte steekproef, terwijl het hier gebruikte aantal van 62 te klein is om statistisch verantwoorde uitspraken over percentages te doen. Uit een vergelijking met de gegevens van Van der Meer lijkt de dekking echter redelijk gespreid over de grietenij, de stemhebbende zathen en het (beperkte) aantal andere bedrijven

⁸¹ De analyse is gebaseerd op de inventarissen in de onuitgegeven transcriptie van de boedels van Hennaarderadeel van Post.

⁸² De Vries, 'Peasant demand patterns', noemt 42 boedels voor Hennaarderadeel voor de periode 1551-1562; voor deze studie zijn 62 boedels voor de periode 1551-1565 onderzocht. Postma noemt geen aantal boedels, maar geeft aan dat de eerste door hem waargenomen watermolen uit 1560 stamt. Uit de hier bestudeerde boedels blijken er echter ook vóór 1560 al meerdere meldingen van watermolens te zijn, kennelijk zijn deze boedels niet gezien door Postma. Daarnaast zijn de gegevens van de inventarissen in een aantal gevallen aangevuld met gegevens over boelgoederen, verkopen van de inventaris van een bepaalde huishouding, van dezelfde huishoudingen. Ook is op basis van de gegevens van de boelgoederen een uitgebreidere prijsanalyse gemaakt dan De Vries doet (bijlage). In aanvulling op het werk van De Vries en Postma is ook ingegaan op loongegevens.

⁸³ Postma, met zijn belangstelling voor de techniek van het landbouwbedrijf, besteedt hier wel uitgebreid aandacht aan.

⁸⁴ Post, *Transcriptie inventarissen Leeuwarderadeel pre-1550*.

(bijlage II).⁸⁵ Daarnaast stijgt de gemiddelde kwaliteit in de periode tussen 1551 en 1565. De wat latere inventarissen geven vaak een gedetailleerder beeld van de bedrijven dan de eerdere inventarissen. Een uitzondering hierop zijn een deel van de boedelinventarissen die opgemaakt werden bij het hertrouwen van weduwes en weduwnaars. Dit hertrouwen gebeurde soms heel snel, maar soms zat er ook een interval van enkele jaren tussen het overlijden van de partner en het hertrouwen (bijlage II). In principe moest dan de inventarislijst opgemaakt worden van de boedel zoals die was op het moment van overlijden van de echtgeno(o)t(e) wat uiteraard niet altijd meer even precies kon gebeuren. In de praktijk lijkt men dit te hebben opgelost door juist deze boedels tamelijk summier te beschrijven. Soms ontbreken delen van de boedels op onverklaarbare wijze. Zo is er in één geval sprake van ‘een garter boter aan room en melk’, die dus in de aden en dergelijke moet hebben gezeten, terwijl deze aden niet in de boedel zijn opgenomen. In andere gevallen werden – zeker als er enkel kleine kinderen waren achtergebleven – de spullen uit de inventaris verkocht op een boelgoed. Regelmatig komt het voor dat er op het boelgoed goederen verkocht werden die niet op de inventarislijst staan. Het ging dan niet om zaken als de veestapel – vermoedelijk het meest consequent en consistent geregistreerde deel van de boedel – maar regelmatig wel om toch tamelijk waardevolle items als het hooi. Soms werd hooi wel in de boedels opgenomen, maar vaak staat het er niet in, of is er een opmerking als ‘2 koehooi dat zal overblijven’, waarbij dus enkel het hooi dat niet nodig was voor de wintervoeding in de boedelinventaris terecht kwam (een koehooi was de hoeveelheid nodig voor de wintervoeding van een koe.⁸⁶ Andere aanduidingen waren een vaam, een blok en een clibbe). Ook kleding en meubelen werden lang niet altijd opgegeven. Deze omissies maken statistische analyses lastig: we weten nooit of een niet opgegeven artikel werkelijk afwezig was. Ook is er uiteraard het taalprobleem: wat is een clater bij: ‘een clater eenden’ en wat moeten we ons voorstellen bij ‘vier clauwe horpelen’? Toch komen uit de gegevens duidelijke patronen naar voren, zowel wanneer ze een achter elkaar worden doorgelezen als wanneer de gegevens in een database naast elkaar worden gezet. In deze studie zullen zowel de individuele gegevens als deze patronen worden gebruikt bij de beschrijving en analyse van de Friese landbouw.

⁸⁵ Stemhebbende zathen waren boerderijen waarvan het eigendoms- of gebruiksrecht, en na 1640 exclusief het eigendomsrecht, recht gaf tot actief en passief stemrecht en toegang tot bepaalde ambten op lokaal, regionaal en provinciaal niveau. In Van der Meer, *Boerderijenboek*, zijn voor deze zathen van Hennaarderadeel de beschikbare archivalische bronnen zoveel mogelijk geïnventariseerd.

⁸⁶ Hallema stelt dat hooi nogal goedkoop was. Vermoedelijk maakt hij echter een leesfout. Tijdens het boelgoed van een door hem beschreven boedel werd, volgens hem, vijftig koehooi verkocht voor 47,50 goudgulden. Mede omdat het boelgoed gedateerd is op 1 februari, omdat in de boedel 18 runderen en 2 paarden genoemd worden en omdat in de boedel zelf 15 koehooi wordt genoemd zal er geen vijftig maar vijftien koehooi zijn verkocht. Hallema, ‘Nogmaals een drietal inventarissen’ 275, 290 en 305. Zoals verderop nog zal worden aangetoond was de waarde van deze hooiberg ongeveer even hoog als de waarde van een ‘oude stijl’ boerderij van hout, twijgen, mest, leem en riet.